

непосвяченість чи нечистоту жінки), або грає ролю більш пасивну. Поволі, як найбільш активні мужеські елементи збиваються в спеціальні воєнні чи культові організації, їх ділом стають і сі громадські відправи.

Ритмічне слово, котре входить як елемент в ритмічний зміст сих відправ, культивується таким чином, як уже зазначено, в службі колективного магічного обряду передусім. Тільки поволі, з слабих словесних зав'язків виростає воно до чогось самоцінного, що має в собі, своїм словесним змісті, щось самостійне, незалежне від гукового акомпаніменту, з котрого згодом так само розвивається як щось самостійне — музика. З хвилиєю, коли з окремих слів, пересипаних неартикульованими вигуками, зв'яжеться фраза — ряд фраз, звичайно повторюваних і густо пересипаних вигуками і відокремленими словами для ритму, але зв'язаних між собою логічним розвоєм якоїсь теми, — маємо перед собою прототип пісні. Се обрядова або робоча пісня, пісня-закляття або пісня-молитва, котра має, таким чином, сакральне, магічне значення. Тому в очах примітивної людини вона являється зовсім не свобідною, безцільною грою уяви, як уявляють собі пізніші естетики, «чисте мистецтво», а серйозним утилітарним засобом колективу¹.

---

¹ Сей утилітарний характер первісної поезії дуже добре відчув і в неоднім упередив пізніші спостереження соціологів-економистів і істориків культури, хоч орудував переважно самим філологічним матеріалом, Нітше в своїм фрагменті «Про початок поезії» (Froehliche Wissenschaft, гл. 84, 1882), виступаючи проти проповідників «інстинктивної моральності людини»:

«В тих старих часах, що покликали до життя поезію, малася при тім на оці користь, навіть дуже велика користь, коли до мови впроваджувався ритм, ся сила, що новий порядок надає атомам речення, велить підбирати слова, перекрашує гадки і робить їх темнішими, чужішими, дальшими. Певно, користь забобонна: за поміччю ритму людська просьба мала бути глибше втовкмачена богам — після того як помічено було, що людина краще держить в пам'яті вірш, ніж не зв'язану мову; так само вважали, що ритмічним текстом можна дати себе почути на дальші віддалення, і ритмова молитва, здавалось, краще доходила до слуху богів.

Передусім же хотіли використати ту стихійну силу, котру людина дізнає на собі, слухаючи музики: ритм се примус, він викликає непереможну охоту йому уступати, до нього прилаштовуватись — не тільки кроком ноги, в саму душу йде такт; так, правдоподібно — виводили собі — іде він і до душі богів! Отже, ритмом люди силувалися їх змузити і взяти в свою владу. Вони накидали на них поезію як магічний аркан.

Але було ще дивніше представлення, і воно, мабуть, найсильніше вплинуло на повстання поезії. Воно виступає у піфагорійців як філософічна доктрина і як спосіб виховання, але задовго перед тим, як з'явилися філософи, була признана за музикою сила розряжати ефекти, очищати душу і лагодити фегосія апіті, душевну дикість, власне музичним ритмом. Коли затрачувалась рівновага і гармонія души,

Менше утилітарного характеру мали в собі згадані вище зв'язки артистичної, поетичної прози, не зв'язані ритмічною формою, що розвивалися передусім в хвилях спочинку і «солодкого безділля» і більше давали задоволення примітивній балакучості, ніж якійсь свідомій цілі. Правда, магічна сила словесного опису, схарактеризована вище, її здібність викликати описане, приводити його в дійсність, без сумніву грала тут також свою роль. Обсерватори примітивного життя приготувують, напр., певну категорію оповідань, котрі «добре оповідати» перед ловами на того і того звіря, що являється темою оповідання. (Dorsey наводить таке оповідання про чоловіка, що, мавши бізонію за жінку і живши між бізонами, навчив своє плем'я ловами на бізонів, — се оповідання вважається «добрим» оповідати перед ловами). Так, мабуть, треба розуміти ті всеночні оповідання, що відбуваються у різних ловецьких племен перед ловами десь в мужеськім домі — вони принесуть щастя в будучих ловах. Але до сього мотиву все-таки не можна звес-

треба було танцювати в такт співцеві — такий був рецепт сього лічення. Так втихомирив Тернаандр повстання, Емпедокл утихомирив божевільного, демон очистив хорого від любові молодика; так лічили богів, що несамовитіли у жадобі помсти. Передусім доводячи до крайньої точки навалу і розпушеність їх афектів, вони робили несамовитого божевільним, жадного помсти — упоеним помстою, і всі оргіастичні культи бажать виладувати одним разом ієгосіа божества і перемінити в оргію, аби потім воно чуло себе свобіднішим і спокійнішим і дало спокій людям. Melos, пісня, своїм коренем означає спосіб лагодження — не тому, що вона така лагідна, але своїм впливом робить лагідним.

І не тільки в культовій пісні: в світській пісні старих часів лежить припущення, що ритм має магічну силу — напр., при черпанні води або веслуванні: пісня се чарування причетних до того демонів, котрих вона лагодить, поневолює і робить знярядом людини. Кожного разу, як хтось працює, він має причину співати, бо кожне діло зв'язане з поміччю духів, а чарувальна пісня і закляття здаються первісною формою поезії.

Коли вживано вірша в оракулах (греки говорили, що гекзаметр був видуманий в Дельфах), то ритм і тут мусив виявити свою силу примусу. Казати собі пророчити се первісно (по правдоподібному виводу сього слова) значило щось приобіцяти: люде вірили, що можна собі вимусити будучність, позискуючи собі Аполлона, тому що Аполлон по старим представленням далеко більше, ніж провидящий біг. Так, як проголошується формула: буквально і ритмічно точно, так зв'язується будучність. А формула се винахід Аполлона, що може зв'язати, як біг ритму, і самих богинь долі.

Взявши все під розвагу, можна спитати: чи було для старого забобонного роду взагалі щось кориснішого, ніж ритм? З ним людина могла все: магічно пособляти роботі; бога змусити явитись, зблизитись, вислухати; будучність по своїй волі урядити; власну душу виволити від якого-небудь надміру — тривоги, манії, жалю, жадоби помсти; і не тільки свою душу, але й найможнішого демона. Без вірша була вона нічим, через вірш ставала майже богом».

ти так, як зводиться примітивна поезія, тих примітивних оповідань про звірів і всякі пригоди, що обертаються серед примітивного племені і становлять перші зав'язки прозового мистецтва.

Цілком натурально, що увагу примітивної людини — ловця, рибалки, збирача, початкуючого хлібороба і скотаря — особливо притягають до себе звірята, до котрих вона мусить пильно придивлятися в інтересах свого прогонування. При своїх обсерваційних здібностях відкриває вона в їх норах і звичках багато цікавого, що пропадає для культурнішого ока, і відчуває свій тісний зв'язок і залежність від них. Звичайно, певна категорія звірят ототожнюється нею з своїм родом як його «тотем»; між ними звірятами і собою людина довший час не припускає ніякої різниці. Переміни звірів в людей і людей в звірів, існування людей-звірів, що ведуть подвійне життя то під людською, то під звірячою подобою, здаються їй самозрозумілими явищами, і тут відкривається невичерпане джерело не тільки для обсервації, але й для уяви — і примітивної творчості.

В зв'язку з показаними соціальними і побутовими обставинами ці перші категорії словесного мистецтва в їх початкових, зав'язкових (ембріональних) формах живуть, розвиваються і диференціюються паралельно з поступом в диференціації самого життя. З одного боку, обрядова і робоча колективна пісня, котра в своїх початках має більш моторичний (волевий), ніж емоціональний (чуттєвий) характер. З другого — оповідання про пригоди, ловецькі особливо, свої і чужі, які з початку ще не мають в собі ніякого елемента доцільності, нічого не об'ясняють, нічого не доказують.

Тільки згодом з першого джерела розвиваються початки поезії ліричної й епічної, уже не стільки колективної, скільки індивідуальної. З другого джерела йдуть початки оповідання, які пояснюють різні феномени життя, казки про пригоди і про щастя. В них далі центральну роль грають звірята або люди-звірі, які наділяють людину різними чародійними здібностями, відомостями, щастям, багатствами. Людина в сих оповіданнях здебільшого грає роль пасивну, через те героєм оповідання залюбки стає дитина, кадіка, дивак, недотепа і т. д.

Вказаний розвій і диференціація сих двох основних категорій словесної творчості відбувається почасти в залежності від зросту і досконалення своєї техніки, почасти під впливами зросту і диференціації соціального оточення.

Так, що до першого, треба піднести успіхи мови, котра стає все здібнішою до прагматичного, багатого в деталях,

описового оповідання, і завдяки тому воно, се оповідання, набуває більшої суцільності і викінчення. Формуються певні мальовничі, поетичні обороти, загальні місця (loci communes). Виробляються спеціалісти-оповідачі, які залюбки займають зібрану громаду своїми оповіданнями і вигадками.

Техніка колективних відправ, танців і пантомім, стаючи все більш виробленою і складною, висуває категорію диригентів, режисерів і провідників, які ставлять нові танці і балети, вносять нові подробиці в обряди і їх словесний репертуар. Давніше одностайний хор, що орудував більше різними вигуками або повтореннями кількох слів, розділяється тепер між гуртом і провідником (корифеєм), «счинальником» (вживаючи нашого гуцульського терміна), який виголошує більш змістові фрази, на котрі хор відповідає своїми ритмічними вигуками чи постійною фразою — приспівом (рефреном), тим часом як строфи корифея творять рід зв'язлого поетичного (ритмічного) оповідання. Такі оповідання, оскільки роблять враження на публіку і припадають їй до смаку, переходять в індивідуальний ужиток і заохочують до творення нових текстів. Являється попит на таких спеціалістів-імпровізаторів, імпульс для їх досконалення — імпульс моральний, а почасти і матеріальний.

Бачимо, що у деяких племен, які не перейшли до більш розвиненого і диференційованого соціального життя, не витворили ні культової групи, ні заможніших верств, які звичайно беруть в свою спеціальну протекцію всяке мистецтво, і словесне особливо, воно так само, силою власного зросту, доходить доволі високих артистичних форм. Пісні й оповідання, напр., деяких північноіндіанських племен визначаються дійсно естетичними прикметами і в формі і в змісті; те ж саме треба сказати про ескімосів, у котрих нема навіть племінної організації (високовиробленої у півн. індіан) — вона чи не виробилась, чи розложилась, як приймають деякі соціологи, не перейшовши до диференційованих соціальних форм. Отже, і в недиференційованім суспільстві, при певних сприятливих для того умовах, можливі прояви поетичної творчості, які доволі високо підіймаються над рівнем примітивності. Але, очевидно, частіше буває, що ці сприятливі умови ідуть в парі з соціальною диференціацією, і поки словесна творчість дійде вищих форм розвитку, родоплемінний лад уже розложиться і в нім виокремляться економічні і соціальні групи, які візьмуть її в свою опіку.

Успіхи людської техніки і соціального пожиття поволи уліпшать форми продукції й підіймуть її видатність. По-

ступи техніки і добробуту приведуть до спеціалізації і поділу праці, являться лишки запасів, які збиратимуться в руках не тільки самих улюбленців долі, яким завдяки довгому вікові, щастю чи здібностям пощастило їх загромадити, але й передаватимуться спадщиною їх дітям.

Освоюються овочеві дерева, посадки і хліборобські розробки; з'являються початки власності нерухомої, спочатку в формі постійного, наслідного уживання. Знаходиться економічна підстава для невірничої праці, котра починає все більше розвиватися з сусідських війн і підбоїв. З'являються більші господарства, які переходять з батька на сина. Економічно одностайна перед тим громада диференціюється: серед неї наростає економічно заможніша верства, котра дивиться на себе як на людей «кращих», покликаних до проводу і впливу.

Постійні війни, для котрих невірництво, скотарство і взагалі нагромадження економічних лишків дає нові стимули, впливає на вироблення воєнної поколінної (мужеської або парубоцької) організації, воєнних домів і воєнного класу і воєнного ватажківства. Ватажки поволі забирають у свої впливи сі воєнні організації, підпорядковують їх собі, творячи свої дружини, наділяючи їх здобичею з удатних війн і дарунками з свого господарства, котре розростається завдяки притокові здобичі і невірників.

Поруч того розвій обрядової техніки впливає на витворення священничої верстви, чи то з релігійних колегій, які завідують родоплемінними відправами, чи то з поодиноких чаклунів-відунів (або, як їх тепер звуть англійським етнологічним терміном, лікарів, *medecine-man*). Особливо, з розвитком інтенсивнішого хліборобства, ціняться здібності ворожбита, що робить дощ і погоду. Репутацією чародія-чаклуна дуже часто скріпляють свій авторитет воєнні ватажки, переходячи в ролю примітивного монарха.

З усіх отсих елементів: аристократії економічної (яка часто організується в спеціальні клуби-товариства), аристократії священничої і воєнної — кінець кінцем твориться пануюча верства — аристократія олігархічна або монархічна, що окружає сього «першого між рівними», короля-ватажка або первосвященника. Еволюційний процес, що розвивається в сім напрямі, часто прискорюється підбодом одним племенем других, що повертаються в стан підвладний, або еміграцією (переселенням) якогось більш енергійного племені, що, розселюючись на чужій території, стає владуючою верствою серед тубильців.

Так розкладається первісна родоплемінна спільнота і перетворюється в класову суспільність. Родоплемінне «брат-

ство» зв'язане свідомістю спільного кровного походження від якихось неясних тотемних людей-звірів, спільним обичаєм і мораллю, що йде з того ж походження, перетворюється в територіальне співжиття, об'єднане владою нової владущої верстви, більш або менш примусовою, що стоїть поза колективом, понад ним¹. З тим слабнуть, розкладаються і зникають старі «братські», колективістські, комуністські принципи громадського господарства і пожиття. Настрої родоплемінної солідарності уступаються перед настроями індивідуалістичними. Індивід протиставляє себе і свої інтереси інтересам колективу, ставиться до нього критично. Спеціалізація праці викликає конкуренцію інтересів; на місце підпорядкування себе ідеї колективу виступає боротьба сих інтересів.

В сім процесі набирає нових прикмет і психіка і думання взагалі. Гадка стає більш аналітичною і критичною. Елементи думання, мислі різше відрізняються від елементів чуттєвих і волевих, підпорядковуються поволі певним логічним законам. Елементи реального досвідного знання все виразніше відмежовуються від впливів уяви (фантазії).

Змінюється і загальний світогляд. Центром стає не анонімний колектив, а сильна, «героїчна» індивідуальність. Ідеалом стають прикмети удатного, здібного, щасливого осібняка, що буде добробут свій і свого оточення своїм розумом і щастям, що на нім спочиває з дару богів чи предків-героїв. Існування і нинішній добробут чи слава племені приймається не як спадщина якогось невиразного, анонімного, колективного тотему, а як дар і заслуга таких енергійних і ініціативних предків-індивідів, що обдарували своїх потомків. Приподобляться їм стає завданням кожного енергійного осібняка. Не пасивне, вірне, самовідречене підпорядкування традиційним, заповідженим анонімними прототипами, правилам, звичаям і обрядам стає заслугою, а смілива ініціатива, котрею багатше обдарований індивід будує нове життя наоколо себе, ущасливорюючи з своїх здібностей і щастя-долі своїх менш енергійних і ініціативних земляків, хоч би навіть і против їх волі. Такий індивід, в ім'я своїх богодарованих здібностей і щастя, вважає своїм правом і обов'язком поступати всупереч opinіi громадянства і навіть старим, традицією усвяченим установам і правилам: в його волі виявляється і здійснюється вища воля нових богів і героїв.

---

¹ Про сей процес наростання і розкладу родоплемінного ладу див. мої «Початки громадянства», особливо розд. II і III.

З ідеї героїчного твориться новий релігійний світогляд. Герої, котрі сотворили все добре, що є наоколо, творили волею і поміччю ще вищих сил, богів, так як нинішні провідні елементи творять поміччю богів і героїв. Цілком натурально, що й ці боги, котрих волю і силу відбивали в своїх ділах герої, приймали подобу героїв. Успіхи хліборобського і скотарського господарства зв'язали поняття старої космічної сили з небесними феноменами: сонцем, громом, вітром, дощем і т. д.; героїчний світогляд надавав героїчних форм тим космічним феноменам. Він залюднює надземний світ можливо очищеними від людської немочі і хиб світлим постатями на героїчну подобу, підпорядковував їм тих демонів, «дідьків» — по-нашому кажучи, що сиділи за всякого рода конкретнішими, ближчими, земними явищами, і так робив небесну надбудову над земним героїчним світом.

Сю нову релігію, новий світогляд і нові форми життя були покликані об'яснити, спопуляризувати і санкціонувати — нові форми мистецтва, особливо творчості словесної. Нові владущі верстви почасти самі роблять з неї такий ужиток, почасти, як я вже зазначив, беруть на свою службу, під свою протекцію і під свої впливи все, що показало себе здібним і творчим на сім полі за той час, з вищезазначеними поступами словесної мистецької техніки. Священічі колегії, які або являються органом влади в новім класовім громадянстві, або знярядом і підпорою влади, можуть вкладати новий зміст, новий релігійний світогляд, нову мораль в релігійний обряд, котрим вони завідують. Воєнні корпорації, воєнні доми, парубоцькі організації приймають і популяризують нові героїчні мотиви. Двірські співаки монархів і взагалі «кращих людей» беруть на себе, так би сказати, історичне обґрунтування їх владущих прав.

Коли в примітивній родоплемінній суспільності поетична традиція грала ролю мінімальну, бо ніхто на ніякі права супроти колективу і своїх співгромадян не претендував і на ніякі історичні прецеденти не мав потреби покликуватись, то тепер якраз прийшов на те все великий попит! Афоризм, що історія була продуктом суспільної диференціації і класовості, оправдує себе і в приложенні до поетичної традиції. Владуща роля аристократії чи монарха, воєнної чи священничої верстви супроти інших упосліджених соціальних верств або підбитих і поневолених племен вимагає якнайширшого історичного, а в переводі на поетичний ґрунт — епічного обґрунтування. Виключне право на владу і на землю, на законодавство і на суд, на певний спосіб життя, що бував теж дуже часто соціальною

привілегією владушої верстви, треба було обставити історичними прецедентами: дати докладні інформації про те, як прийшло до підбою; які божеські чи людські акти наділили владуші роди чи верстви їх політичними, соціальними і економічними привілежними; від якого героя чи бога та чи інша династія, рід, установа одержала свої права і прерогативи. Коли бракувало дійсних даних, все се треба було заступити поетичною інвенцією, вигадкою, фантазією в стилі місцевої поетичної традиції.

Так, сорозмірно дуже пізно, в умовах класового суспільства дістає імпульс для свого інтенсивного розвою епічна поезія, яка колись, не так ще давно, істориками літератури вважалась найстаршою формою поетичної творчості, а в дійсності, як ми бачимо, являється доволі пізньою стадією розвою словесного мистецтва.

Паралельно з тим, увільнена від епічних елементів, під проводом спеціальних культових, обрядових колегій, може розвинути з примітивних зав'язків драматичного представлення (що лежали вже в формах примітивного хору) справжня драматична дія. Сей процес, що записався в світовій літературі особливо виразисто на ґрунті старої Греції, тепер знаходить собі прегарні паралелі в інших, нижче культурних суспільностях героїчного типу.

Одною з тем, котру залюбки починає розробляти ся нова драматична поезія, се конфлікт героїчної індивідуальності з соціальною і моральною традицією, з божеською волею і фатумом. Сей же конфлікт героїчної індивідуальності з обставинами, котрі вона не може подолати, але не може їм і підпорядкувати себе, в свідомості самоцінності свого внутрішнього змісту, являється нервом нової лірики, що високо підіймається над ліричними елементами примітивної словесності з її дійсно дуже безпосередніми виявами таких елементарних почувань, як голод, біль, холод, страх, гнів і т. д. Тільки з тим як індивід, протиставляючи себе колективові, доходить почуття своєї самоцінності, свідомості того, що він для себе являється найбільше вартим і важливим,— являється рація заглиблюватися в найтонші почування і настрої суб'єктивного почуття сього нового центра вселенної.

Паралельно з тим переживає глибші зміни і прозове оповідання. З зовнішньої сторони — розвій артистичних форм творчості поетичної в тіснішій розумінні, особливо епічної поезії, відбивається на формі прозового оповідання, розвиваючи в нім симетрію: ритм форми в широкім розумінні. Разом з тим змінюються і теми та їх оброблення.

На місці пасивної фігури, якої-небудь дитини, недоріки-

дурня, не знати за що наділеного дарами долі, в центрі оповідання стає герой, що своє щастя здобуває своїми власними прикметами — сміливості, розуму, витривалості, доброти, великодушності.

Теми старого оповідання: люди-звірі, люди-демони, не-природні пари, дивачні метаморфози і т. д.— відходять на другий план. Так само на другий план відступають елементи космографічного пояснення, космічного міту. Прозаїчна казка стає на якийсь час паралелею епічної поеми; деякі дослідники так і характеризували казку як розложену поему, з затраченою поетичною формою. Та правильніше вважати героїчну тему і героїчну казку за явища самостійні, які в певній стадії словесної творчості розвиваються паралельно.

Огнищами розвитку сеї нової творчості являються, з одного боку, двори владущих і воєнні доми, воєнні, парубоцькі організації, що стоять в певнім, часами дуже тіснім контакті з двором і особою ватажка. З другого боку, її творять культові, обрядові, священничі корпорації. Дещо з того продукується ними для загалу, і навіть в інтересах найширшої популяризації — для санкції нового соціального ладу; інше призначається для власного вжитку, і навіть обставляється всякими обережностями, щоб не виходило перед очі і уха «непосвячених». З того і другого дещо приймається тим загалом, дещо відкидається: чи то з причини своєї занадто високоаристократичної форми, в порівнянні з засобами і вимогами масової культури, чи то з непривичності нових тем і мотивів, а почасти також, очевидно, і через те, що провідні ідеї нової творчості не підходять під традиційний світогляд мас. Через свою невиробленість і неусвідомленість ся опозиція абсолютної обструкції новим ідеям протиставити не може, але певний пасивний опір все-таки дає себе не раз відчути. В кожнім разі традиційна інерція мас становить серйозну перепону поширенню нових форм, нових ідей. Вони проходять в масі з великим опізненням, і то звичайно в варіантах, скомбінованих з масовою традицією і через те сильно вже змінених.

Таким чином творяться поруч себе дві словесності. Література верхів — аристократії й інтелігенції, писана відразу чи згодом перенесена на письмо. І література мас, народна, яка найчастіше ніколи не доходить до письма і завмирає в усній традиції. Ся притримується старих обрядів і обрядового репертуару, старшої пісенної й прозової традиції, консервує їх всіми своїми засобами і тільки поволі приймає, в формах упрощених і приспособлених до своєї традиції, теми і форми нової, «панської» словесності.